

УДК 911.3:330.59

Мирослава Лапушняк

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ «РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ» ТА МЕТОДИКУ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розкрито соціально-економічну сутність категорії "рівень життя населення", вказаний її взаємозв'язок з іншими синонімічними категоріями: добробут життя, умови життя, якість життя, спосіб життя. Зроблений аналіз еволюції наукових поглядів на сутність категорії "рівень життя населення" та деяких методичних аспектів її дослідження. Описані три етапи в історії досліджень життєвого рівня населення у світовій практиці. Запропоновані характеристики, що мають вплив на вивчення та оцінку рівня життя населення.

Ключові слова: рівень життя населення, якість життя, спосіб життя, концепція якості життя, концепція людського розвитку.

Мирослава Лапушняк. ЭВОЛЮЦИЯ НАУЧНЫХ ВЗГЛЯДОВ НА СУЩНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ «УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ» И МЕТОДИКА ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. Раскрыта социально-экономическая сущность категории "уровень жизни населения", указана ее взаимосвязь с другими синонимичными категориями: благосостояние жизни, условия жизни, качество жизни, образ жизни. Сделан анализ эволюции научных взглядов на сущность категории "уровень жизни населения" и некоторых методических аспектов ее исследования. Описаны три этапа в истории исследований жизненного уровня населения в мировой практике. Предложены характеристики, влияющие на изучение и оценку уровня жизни населения.

Ключевые слова: уровень жизни населения, качество жизни, образ жизни, концепция качества жизни, концепция человеческого развития.

Myroslava Lapushniak. THE ESSENCE OF SOCIAL-ECONOMIC CATEGORY OF SOCIAL STANDARD OF LIVING: EVOLUTION OF SCIENTIFIC VIEWS AND METHODS OF STUDY. Social-economic essence of the category of "social standard of living" is disclosed, and its correlation with the other synonymic categories such as "human wellbeing", "living conditions", "social standard of living", "quality of life" and "mode of life" is shown. Evolution of scientific views on the essence of the category of social standard of living as well as some methodical aspects of its study is put under analysis. Three stages are described in history of researches of standard life of population in world practice. Parameters relevant to social standard of living's study and assessment are suggested.

Keywords: social standard of living, quality of life, mode of life, concept of quality of life, concept of human development.

Актуальність дослідження. Категорія рівень життя населення фіксує дуже різносторонні як для суспільно-економічної географії аспекти дійсності. Частина з них вже давно освоєна наукою і цей досвід є цінним надбанням для сучасної оцінки умов та рівня життя населення.

Ця категорія не є новою, впродовж тривалого часу досліджувалась у зарубіжних та вітчизняних наукових колах. В зарубіжній літературі поняття «рівень життя» включає такі категорії, як «матеріальне становище», «матеріальний добробут», «спосіб життя», «стиль життя», «якість життя», «добробут» тощо. Для систематизації наявних досліджень та полегшення створення єдиної методологічної основи оцінки умов та рівня життя населення у статті зроблений аналіз еволюції наукових поглядів на сутність категорії «рівень життя населення» та деяких методологічних аспектів її дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є проведення часового аналізу наукових поглядів на сутність соціально-економічної категорії «рівень життя населення» та деяких методичних аспектів її дослідження як серед вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Реалізація поставленої мети обумовила необхідність вирішення таких завдань:

- розкрити соціально-економічну сутність категорії «рівень життя», її взаємозв'язок з іншими синонімічними категоріями;

- здійснити часовий аналіз наукових поглядів на сутність соціально-економічної категорії «рівень життя населення» як серед вітчизняних, так і

зарубіжних вчених;

- окреслити характеристики, що мають вплив на вивчення та оцінку рівня життя населення.

Виклад основних результатів дослідження. Початкові спроби осмислення проблем, пов'язаних із рівнем життя населення та зародження термінології співпали з періодом формуванням капіталістичних відносин на Заході. Спочатку питання життєвого рівня населення розглядалися економістами (У. Петті, Ф. Кене, А. Смітом і ін.) з економічних позицій. Так, У. Петті теоретично обґрунтував механізм визначення заробітної плати, який гарантував робітникові дохід, що мав забезпечити йому життя на рівні задоволення мінімальних потреб існування («теорія мінімуму коштів»). Останнє він аргументував тим, що "якщо робітникам будуть платити вдвічі більше зазначеного мінімуму, то вони будуть працювати вдвічі менше" [9]. Він також простежував вплив оподаткування на рівень життя населення та зробив висновок, що зростання податкового навантаження не спричинює погіршення добробуту населення.

Ф. Кене досліджував реальні джерела зростання рівня життя населення. Створив вчення щодо необхідності забезпечення "еквівалентного обміну товарів", у якому доводив: обмін чи торгівля не породжують багатства, у процесі обміну нічого не виробляється. Останнє він пояснював тим, що у сфері обміну за умов вільної конкуренції відбувається еквівалентний обмін рівновеликої вартості, яку мають товари ще до того, як вони надходять на ринок, і робив висновок: в обміні матеріальне багатство, як джерело життєдіяльності, не створюється, а тому не виникає і прибуток [6].

Класик англійської політичної економії А. Сміт переймався питанням поширення явища бідності серед працюючого населення, вважав, що «...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування». Він визначив причини диференціації робітників за розміром заробітної плати, основними серед яких були: приємність або неприємність роботи; легкість і дешевизна або складність та дорожнеча оволодіння необхідними вміннями та навичками; постійність або непостійність занять; більша або менша довіра, що її виявляють тим особам, які займаються певними видами діяльності; імовірність або неймовірність успіху в діяльності [11, 12].

Отже, перші дослідження життєвого рівня населення виконувалися на макrorівні, не були цілісними і послідовними, а стосувалися переважно окремих його аспектів: визначення механізму нарахування та розміру заробітної плати, подолання бідності та ін.

Починаючи з другої половини XIX ст. вивчення життєвого рівня населення поступово переходило з макро- до мікрорівня. На зазначеному етапі західними вченими (Е. Енгелем, В. Паретом, А. Маршалом, А. Пігу та ін.) аналізувались переважно реальні умови життя і фактичне споживання трудящих мас, що традиційно склалися у різних регіонах країни; визначалися необхідні величини заробітної плати залежно від галузей виробництва.

Е. Енгель, знайшов низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі «законами Енгеля». Він дійшов до висновків, що зі збільшенням доходу в бюджеті сім'ї частка витрат на харчування зменшується (I закон); частка витрат на одяг не змінюється (II закон); частка витрат на житло, у тому числі опалення й освітлення, залишається постійною (III закон); частка витрат на освіту й лікування збільшується (IV закон) [10].

На основі аналізу статистичних даних В. Парето вивів закон розподілу доходів («закон Парето»), який виражає залежність між величиною доходу та кількістю його отримувачів, засновану на розподілі здібностей людей. Він вважав, що «фізичній, моральній та інтелектуальній нерівності людей, відповідає економічна та соціальна нерівність» [10]. Проблему бідності пояснював низьким рівнем розвитку виробництва. Для її вирішення пропонував, щоб багатство зростало швидше ніж населення.

Поглиблюючи теоретичні дослідження, А. Маршал аналізує проблему фінансового забезпечення зростання рівня життя населення через призму диференційованого підходу до оцінки обсягів особистих заощаджень та визначення оптимальних режимів тимчасового обмеження рівнів споживання тих чи інших верств населення. В роботі "Принципи економічної науки" він велику увагу приділив дослідженню механізму розподілу життєвих благ між поточним споживанням та відкладеними умовами використання грошових доходів населення, а також з'ясуванню спонукальних мотивів до "стримування" поточного споживання населення заради акумуляції коштів, що мають забезпечити зростання життєвого

рівня в майбутньому. А. Маршал стверджує, що однією з умов, яка змушує людину обмежувати своє поточне споживання і стимулює нагромадження заощаджень, є родинні зв'язки. Це відбувається тому, що люди працюють і відкладають грошові кошти переважно з метою підвищення життєвого рівня своїх сімей, а не особистого добробуту [7].

Обґрунтування поняття економічного добробуту та факторів, що на нього впливають зробив А. Пігу. Учений наголошував на тому, що поняття індивідуального добробуту не зводиться до його економічного аспекту і включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо.

На початку XX ст. дослідження категорії «рівень життя» мало місце і в Росії. У відомій роботі «Розвиток капіталізму в Росії» В.І. Леніним проведений аналіз бюджетів селянських родин. Рівень життя селян оцінювався лише за рівнем і структурою споживання, що була зафіксована обстеженням, яке проводила земська статистика у відповідних селянських родинах [4]. Він вважав, що «рівень життя» – це поняття, на формування якого впливають не лише умови виробництва та праці, відносини власності і найманої праці, а й характер існуючої системи виробничих відносин, які на базисному рівні визначають економічне і соціальне положення тих чи інших верств населення (у зазначеному випадку селянства).

Отже, протягом другої половини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. основну увагу в дослідженні категорії "рівень життя" науковці приділяли розширенню його трактування, визначенню факторів нерівності матеріального добробуту людей, питанням подолання бідності. Дослідження з кожним роком набували все більш практичного характеру.

В наступний період і до сьогодні науковці продовжували вдосконалення термінологічної бази досліджень, спрямовували їх в більш соціальне русло. Поряд із категорією «рівень життя», з'явилися такі, як «рівень бідності», «рівень доходів», «рівень безробіття», «спосіб життя», «якість життя», «людський розвиток» тощо.

Середина XX ст. ознаменувалася появою концепції якості життя, в якій було доведено, що зростання економічного добробуту населення не призводить до соціального, морального та духовного зростання. Найбільш точно термін «якість життя» в сучасний період висвітлює І.В. Гукалова. Якість життя – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та стан населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства. Це територіально специфічна соціо-еколого-економічна ефективність реалізації потреб, головною з яких є потреба в збереженні здоров'я і життя [2].

На початку 80-х рр. ідеї концепції якості життя лягли в основу концепції людського розвитку. Її створення було зумовлено посиленням соціальної орієнтації економічного розвитку у розвинених країнах – з одного боку, та загострення проблем нерівномірності розвитку країн світу – з другого. Це призвело до усвідомлення того, що характеристиками

розвитку не можуть слугувати тільки традиційні макроекономічні показники, зокрема обсяг ВВП та середньодушовий дохід. В зазначеній концепції людський розвиток визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а й як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, бути здоровою, освіченою, користуватися політичними і економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості [13].

Окремої уваги заслуговує вивчення проблем рівня життя населення в радянський період. Між тодішніми науковцями розгорнулася дискусія навколо з'ясування питання стосовно змісту і характеру відносин категорії "рівень життя", а також загальної структури показників, якими має визначатись сутність цієї категорії і які, відповідно, мають включатись до її складу.

У процесі дискусії одні автори стверджували, що рівень життя повинен визначатись виключно межами сфери споживання і тому має виражати лише ступінь забезпеченості людей відповідними життєвими благами (споживчими товарами та послугами). Інша група вчених вважала, що категорія "рівень життя" свідчить про ступінь розвитку і повноту задоволення всієї палітри життєвих потреб, пов'язаних із життєдіяльністю людини, які мають місце в суспільстві і окреслюються поняттям "добробут" [6].

Завершив цю дискусію В.Ф. Майєр, сформулювавши найбільш чітко визначення змісту категорії "рівень життя". На його думку, «рівень життя» являє собою ступінь задоволення потреб людей необхідними їм матеріальними і духовними благами. Іншими словами, мається на увазі те, як люди харчуються, одягаються, яке у них житло, предмети довгострокового користування, як задовольняються їх потреби в послугах і, нарешті, скільки у них вільного часу, як вони використовують його для забезпечення всієї гами людських потреб [5].

Українські вчені того часу зробили свій вклад у теоретичне вивчення категорії «рівень життя». Вони запропонували розглядати визначення категорії «рівень життя» у вузькому та широкому значенні. У вузькому розумінні рівень життя визначається рівнем задоволення особистих потреб людей і відповідним йому рівнем особистих доходів, що забезпечують особисте споживання. У широкому розумінні є характеристикою соціально-економічного стану життєдіяльності населення і визначається фактичним рівнем споживання матеріальних, духовних і соціальних благ та послуг, ступенем задоволення раціональних (розумних) потреб [1].

В цей же час з'явилися перші регіональні теоретико-методологічні дослідження рівня життя населення країни. Також теоретично була сформульована концепція рівня життя населення, в якій пропагувався різносторонній розвиток усіх членів суспільства. Ряд відомих вчених Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН на чолі з Н.М. Рімашевською вважали, що найбільш широкою категорією є «добробут населення», який узагальнює і «умови», і «рівень», і «спосіб», і «якість життя». На думку фахівця у галузі соціальної статистики І.І.Слісєвої, «добробут» переважно розуміється як

«рівень життя». В радянський період широко також застосовували поняття «спосіб життя», яке слугувало своєрідною відповіддю на західне поняття «якість життя» [2].

Отже, радянські науковці сформулювали чітко визначення категорії «рівень життя», поглибили теоретико-методологічну сторону його дослідження, доповнили поняттями-синонімами, які і в наш час знайшли широке застосування.

Після закінченні радянської доби дослідження рівня життя населення стали актуальними для всіх колишніх республік. Лідером серед кількості проведених досліджень та розробленої методології вважається Росія. У більшості випадків рівень життя розглядався російськими дослідниками як міра задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб населення. У 90-х рр. XX століття відбувається перехід від концепції рівня життя населення до концепції якості життя, що пояснюється, передусім, значною регіональною диференціацією та необхідністю її виміру [10].

У вивченні рівня життя населення в Україні в період незалежності спостерігається деяка спрямованість на аналіз економічних проблем перехідного періоду загальнодержавного рівня, пояснення явища бідності, визначення факторів впливу на життєвий рівень населення.

Так, В.О. Мандибуря визначає рівень життя як ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не лише фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), включаючи реальні економічні джерела та соціально-правові гарантії забезпечення умов життєдіяльності населення [6].

Цікавою є думка Ф.В. Узунова, який у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що рівень життя населення – кількісна і якісна характеристика ступеня досягнення, компонент життя людини. А на думку О.Г. Топчієва, рівень життя населення – головні покомпонентні характеристики умов життєдіяльності. І.В. Гукалова розуміє під поняттям «рівень життя» масштаб реалізації потреб населення, що виступають базовою одиницею виміру [2].

О.Ю. Мірошніченко вважає, що на сьогодні рівень життя є багатокомпонентною соціально-економічною категорією із складною внутрішньою структурою, сутність якої не обмежується виключно матеріальними умовами життя. За результатами аналізу науково-методичних розробок, щодо дослідження рівня життя населення, автором запропоновано укрупнену класифікацію факторів впливу на життєвий рівень населення, яка охоплює шість груп: економічні, суспільно-політичні, соціально-правові, інтелектуально-культурні, природо-кліматичні та історичні фактори [8].

Отже, рівень життя населення - одна із найскладніших соціально-економічних категорій, що пояснює існування різних її тлумачень: від філософсько-світоглядних до статистичних. Основними характеристиками, які впливають на дослідження рівня життя населення, є: 1) динамічність категорії; 2) широке та вузьке тлумачення; 3) виділення макро- та мікрорівня досліджень; 4) індивідуальне та суспільне навантаження категорії; 5) задоволення певного виду

потреб населення (матеріальних чи духовних); б) врахування об'єктивних відмінностей у рівні життя населення внаслідок докладання праці у різних видах економічної діяльності та регіональних відмінностей розвитку [10].

Висновки. Наведений аналіз історії досліджень життєвого рівня населення засвідчує його актуальність і практичну цінність не одне століття. Своєрідність категорії "рівень життя" полягає передусім у неможливості її відображення якимось одним

відношенням або показником. Тому існує нагальна необхідність побудови цілісної системи характеристик і показників, які б забезпечили повну і всебічну оцінку категорії, що досліджується. А сучасні реалії України спонукають до створення власної концепції життєвого рівня, вдосконалення теоретико-методологічних підходів до його дослідження з врахуванням соціально-економічних, культурних та духовних особливостей кожного регіону.

Список використаних джерел:

1. Bugutskiy O. *Analiz socialno-ekonomichnoyi kategorii rivnya zhyttya naselelynya Ukrayiny / O. Bugutskiy // Ukrayina: aspekty praci. – 1998. - № 2. – S. 43-47.*
2. Gukalova I.V. *Yakist zhyttya naselelynya Ukrayiny: suspilno-geografichna konceptualizaciya. Monografiya / I.V. Gukalova. – K., 2009. – S. 77-81.*
3. Kene F. *Izbrannye ekonomicheskiye proizvedeniya / F. Kene. – M.: Socekgyz, 1960. – 359 s.*
4. Lenin V.I. *Povne zibrannya tvoriv / V.I. Lenin. – T. 3. – S. 135-158.*
5. Mayer V.F. *Uroven zhyzni naseleniya SSSR / V.F. Mayer. – M.: Mysl', 1977. – S. 5.*
6. Mandybura V.O. *Riven zhyttya naselelynya Ukrayiny ta problemy reformuvannya mekhanizmiv yogo reguluyvannya. Monografiya / V.O. Mandybura. – K.: Parlamentske vyd-vo, 1998. – S. 7-19.*
7. Marshal A. *Pryncypy ekonomicheskoy nauki / A. Marshal. – M.: Progres, 1993. – 307 s.*
8. Miroshnychenko O.Yu. *Statystychne ocynuyvannya rivnya zhyttya naselelynya: avtoref. dis... kand. ekon. nauk: 08.00.10 / O.Yu. Miroshnychenko. – K., 2008. – S. 1-5.*
9. Petty U. *Ekonomicheskiye i statisticheskiye raboty / U. Petty. – M.: Socekgyz, 1940. – S. 70-71.*
10. *Riven zhyttya naselelynya Ukrayiny / NAN Ukrayiny. In-t demografiyi ta soc. doslidzh., Derzh. kom. statystyky Ukrayiny; Za red. L.M. Cherenko. – K.: TOV «Vydavnytstvo «Konsultant», 2006. – S. 1-8.*
11. Smyt A. *Issledovaniye o prirode i prichinah bogatstva naroda / A. Smyt. – M.: Socekgyz, 1962. – S. 73, 75.*
12. Smit A. *Dobrobut nacyi. Doslidzhennya pro pryrodu ta prychny dobrobutu nacyi / A. Smit. – K.: Port-Royal, 2001. – S. 47, 66.*
13. *Ukrayina. Lyudskiy rozvytok. 1999. Zvit – Kyiv: PROON, shchorichnyk – 2000. – 96 s.*

Summary

Myroslava Lapushniak. THE ESSENCE OF SOCIAL-ECONOMIC CATEGORY OF SOCIAL STANDARD OF LIVING: EVOLUTION OF SCIENTIFIC VIEWS AND METHODS OF STUDY.

The category of social standard of living fixes various aspects of reality that extends beyond the field of study of social-economic geography. Some of these aspects are well-studied and represent a valuable fortune to help assess population living conditions and social standard of living in present-day life.

For the purpose of systemization of available studies and facilitation of the development of a uniform methodological basis to assess population's living conditions and social standard of living we analyzed the evolution of scientific views on the essence of the category of social standard of living and some methodical aspects of its study.

The present study aimed at temporal analysis of scientific views on the essence of social standard of living and some methodical aspects of corresponding studies carried out by both national and world researchers.

The deep analysis of national and world research into living standard problems that ranges from times of classical economics to present days helped us outline three historic stages of world practice of such studies. The stages differ in both understanding of the essence of living standards, and the tasks and methods of the research.

Stage I, or early stage, lasted to the 1st half of the XIX century and was distinctive for the development of terminology. William Petty, François Quesnay, Adam Smith and David Ricardo were the most known representatives of this period.

Stage II ranges from the 2nd half of the XIX century to the 1920s of the XX century. Accentuation shifted from political-economic towards economic-statistical analysis of living standards, and was distinctive for the transition from micro- to macro-level.

Stage III covers the 1920s of the XX century up to this day. Scientists refined on terminological basis directing it to a more social framework. The category of "social standard of living" was added by such categories as "poverty level", "income level", "unemployment rate", "mode of life", "quality of life", "human development" etc.

Thus, the social standard of living represents a multi-component social-economic category with a complex inner structure whose essence is not limited to exclusively substantive living conditions. The results of the analysis of scientific-methodical developments with regard to studies of social standard of living allow for suggestion of extended classification of influence upon living standards which covers 6 groups of economic, socio-political, socio-legal, intellectual-cultural, natural-climatic and historic factors.

Keywords: social standard of living, quality of life, mode of life, concept of quality of life, concept of human development.